

КОЛЕКЦІЯ ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ ОУН І УПА В ГАЛУЗЕВОМУ ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: РЕТРОСПЕКТИВА І СУЧАСНІСТЬ

В архівній розвідці простежено процес формування справ № 372, № 376 та № 398 колекції друкованих видань Галузевого державного архіву СБУ. Відзначено, що документальна база історії ОУН і УПА – це результат роботи КДБ УРСР та УКДБ західних областей України щодо узагальнення досвіду боротьби чекістів з підпіллям ОУН і УПА у 1959–1964 роках.

Загальна характеристика колекції документів

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ) зберігається, мабуть, найбільша у світі колекція документів з історії Організації Українських Націоналістів (ОУН) та Української Повстанської Армії (УПА). Це десятки тисяч архівних кримінальних справ на реабілітованих та нереабілітованих підпільників ОУН і УПА; збірки вилучених чекістами матеріалів підпілля; статистичні дані щодо наслідки протистояння між ОУН і УПА та радянською владою; особові справи на співробітників радянських каральних органів, які брали участь у боротьбі з підпіллям; матеріали таємного діловодства радянських каральних органів (доповідні записки, спеціальні повідомлення, рапорти, довідки і т. п.); тисячі фотографій; агентурні справи з матеріалами оперативної розробки підпілля; підручники КДБ УРСР та КДБ СРСР з узагальненням досвіду боротьби з українським визвольним рухом тощо.

Значна частина оригіналів документів ОУН і УПА та радянських каральних органів зберігається у справі № 372 (у 103 томах), яка отримала назву “Збірник документів про структуру та характер антирадянської діяльності «Організації Українських Націоналістів – ОУН» та «Української Повстанської Армії – УПА»; про методи та заходи агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки України з ліквідації організованого підпілля ОУН і озброєних банд УПА на території республіки в період 1943–1954 рр.” та у додатках до неї – справах № 376 (у 88 томах) та № 398 (у 51 томі) з фонду № 13 ГДА СБУ (колекції друкованих видань). Ці справи містять систематизовані чекістами оригінали та копії документів про діяльність українського визвольного руху та боротьбу з ним радянських каральних органів у 1944–1954 рр.

Більшість дослідників українського визвольного руху вже не обходиться без вивчення матеріалів цих справ. Пропонована стаття висвітлює питання про те, коли, чому і як були створені ці збірники документів.

Передісторія створення колекції документів

Передісторія створення цього збірника документів доволі типова. Робота над ним могла б і не розпочатись, якби у чекістському апараті не працювали амбіційні співробітники, які прагнули зберегти пам'ять про свою діяльність для нащадків.

На початку 1960-х рр. у Центральному управлінні КДБ УРСР у Києві та управліннях КДБ УРСР у різних областях України все ще служили багато чекістів, які впродовж 1944–1955 рр. брали активну участь у боротьбі з підпіллям ОУН і УПА.

Треба зазначити, що советська державна машина всіляко (морально та матеріально) шанувала відданих їй людей. Більшість чекістів – учасників боротьби з українським визвольним рухом – неодноразово нагороджували радянськими державними нагородами, урядовими грамотами, відомчими відзнаками та подяками. Згодом, за вказівкою з Москви, було здійснено перерахування вислуги років учасникам бойових дій, до яких залічувалися й чекісти, відповідно до стажу, внаслідок чого значно збільшено пенсії. Зокрема один день в операціях проти підпілля рахувався за три дні до вислуги. Збільшення вислуги років автоматично давало підвищення пенсії.

Цілком логічно, що частина чекістів прагнула не лише прижиттєвої пошани влади, але, можливо, і безсмертя, тобто прагнула увіковічнити свою діяльність в книжках для майбутніх поколінь мешканців України та СРСР. Для цього чекістами за серйозної підтримки вищого керівництва КДБ здійснювали видання книг та підготовку збірників документів.

Нині маємо змогу простежити, як саме відбувалися процеси “увіковічування чекістських подвигів” у книжках та матеріалах архіву КДБ УРСР. У ГДА СБУ збереглася справа з різним листуванням щодо вирішення питання про узагальнення досвіду боротьби чекістів з підпіллям ОУН і УПА в Україні. У ній зберігаються доволі різнопланові документи: вказівки, плани та звіти про виконану роботу, робочі записи, чернетки документів; зазначено виконавців та керівників. На обкладинці вказано, що справа була розпочата 2 січня 1960 р., а завершена 31 грудня 1963 р. Проте в ній зберігаються документи, датовані і до 1960 р., і після 1963 р. Саме ця справа містить ґрунтовні відомості про процес організації створення архівних справ № 372, № 376 та № 398 – найбільшої і найліпше систематизованої колекції документів з історії ОУН і УПА.

Як свідчать матеріали справи, 28 серпня 1959 р. Голова КДБ УРСР Віталій Нікітченко проводив нараду з керівниками різних рівнів, на якій поставив завдання узагальнити досвід боротьби чекістів з підпіллям ОУН і УПА і підготувати збірник архівних матеріалів. Вказані документи мали слугувати справі виховання молодих чекістів навикам агентурно-оперативної роботи. Всім учасникам наради було запропоновано подати свої міркування щодо виконання завдання до 20 вересня 1959 р.

Списку учасників наради та її стенограми, на жаль, у справі немає. Адже з нього нині можна було б дізнатися, хто ж саме ініціював таку цікаву ідею. Проте, виходячи з інших документів, на нараді точно були присутні Голова КДБ УРСР В. Нікітченко, заступник начальника 4 управління КДБ УРСР підполковник М. Зубатенко, заступник начальника 1 відділу 4 управління КДБ УРСР майор Іпатов. Саме на їхню адресу надсилалися пропозиції щодо створення збірника. Достовірної інформації про участь у нараді інших чекістів поки що не виявлено. Проте, цілком можливо, що і деякі автори пропозицій брали участь у нараді (особливо такі авторитетні, як колишній начальник УКДБ по Станіславській області А. Костенко і його заступник Нечаєв та інші). Таким чином, судячи з усього, ініціювали та всіляко підтримували цю роботу співробітники КДБ УРСР, які обіймали високі посади.

Крім них, була ще одна група співробітників, яка безпосередньо виконувала роботу, збирала та впорядковувала документи. Активну участь у вивченні документів, а згодом у роботі групи, яка створювала збірник матеріалів, взяли участь досвідчені співробітники Павленко, Махов, Кирпиченко, Григор’єв та інші.

На жаль, окрім пропозицій чекістів, у матеріалах ГДА СБУ поки що не виявлено будь-яких матеріалів (стенограми або інших робочих документів) про безпосереднє обговорення чи дискусії щодо створення справ № 372, № 376 та № 398 з фонду 13. Є лише помітки підполковника Махова на надісланих з обласних управлінь КДБ списках матеріалів, де відзначено, до яких томів справи № 372 вони згодом потрапили. Збереглися також його помітки на переліку матеріалів, які потрібно було розшукати і систематизувати. Крім того, саме він відповідав за збір матеріалів і підготовку планів роботи обласних управлінь КДБ. Все це дає підстави вважати його головним упорядником збірника.

Невідомо, чи були відзначені або нагороджені учасники цієї роботи. Відсутній навіть повний список задіяних у роботі керівників та виконавців.

Щоправда, з останнім ситуація виглядає дещо ліпше. У планах та звітах обласних управлінь КДБ УРСР все ж вказано, хто з чекістів виконував роботу з вивчення, систематизації та узагальнення архівних матеріалів. Бракує лише повного списку тих, хто задавав темп і напрям цій роботі, її, так би мовити, ідеологічних батьків. Було б цікаво дізнатись, як саме вони планували роботу і хто за що відповідав.

Можливо, що у з’ясуванні цих осіб може допомогти документ без назви – список двадцяти чотирьох відомих чекістів, який зберігся у справі Групи при Голові КДБ УРСР. Є всі підстави стверджувати, що саме ці чекісти мали найбільший вплив на створення означеного збірника документів і як за досвідом роботи, так і за організаційними та особистими якостями були здатні вирішити будь-які питання, пов’язані з цією роботою.

Отож перечислимо їх поіменно. Це:

- колишній начальник відділу боротьби з бандитизмом, заступник начальника, а потім начальник управлінь НКДБ–МГБ–КДБ Станіславської області полковник А. Костенко,
- колишній заступник начальника, а потім начальник управлінь МГБ–КДБ Тернопільської області полковник Хорсун,
- колишній начальник управління КДБ Львівської області та колишній начальник 4 управління МВД–КДБ УРСР полковник Майструк,
- колишній начальник управління 2-Н МГБ УРСР та управління НКВД–НКДБ–МГБ–КДБ Рівненської, Тернопільської та Станіславської областях полковник Р. Сараєв,
- колишній начальник 4 відділу УКДБ Волинської області підполковник Форманчук,
- колишній заступник начальника 4 відділу УКДБ по Львівській області підполковник Глуценко,
- колишній начальник відділу МГБ УРСР майор Карін,

- колишній заступник начальника 4 відділу УКДБ Львівської області полковник Данилов,
- колишній заступник начальника управління боротьби з бандитизмом НКДБ УРСР підполковник Задоля,
- начальник УКДБ Хмельницької області полковник Руденко,
- заступник начальника УКДБ Станіславської області підполковник Нечаєв,
- заступник начальника УКДБ Луганської області і колишній заступник начальника УМГБ по Львівській області полковник Фокін,
- заступник начальника УКДБ Кримської області, в минулому – один з організаторів з підпіллям ОУН і УПА полковник Фадеєв,
- заступник начальника УКДБ Рівненської області полковник Стецько,
- начальник 4 відділу УКДБ Рівненської області полковник Журавльов,
- начальник 4 відділу УКДБ Тернопільської області, в минулому – один з керівників УМГБ Дрогобицької області, а згодом – заступник начальника УКДБ Тернопільської області полковник Ліхоузов,
- начальник 2 відділу УКДБ Станіславської області, в минулому – начальник управління 2-Н МГБ УРСР полковник Шорубалко,
- керівник Групи при Голові КДБ УРСР з узагальнення досвіду роботи чекістів, в минулому – начальник секретаріату МГБ УРСР, згодом – заступник начальника 2 управління КДБ УРСР полковник Павленко,
- колишній начальник 1 відділу управління 2-Н МГБ УРСР підполковник Клименко,
- начальник відділу 4 управління КДБ УРСР полковник Степаненко,
- заступник начальника відділу 4 управління КДБ УРСР, в минулому – активний співробітник управління 2-Н МГБ УРСР підполковник Махов,
- начальник одного з периферійних органів КДБ УРСР, а в минулому – відомий оперативник і активний співробітник управління 2-Н МГБ УРСР майор Беляченко,
- начальник 4 відділу УКДБ УРСР по Хмельницькій області, а в минулому – активний співробітник УМГБ Тернопільської області майор Красніков,
- заступник начальника 5 управління КДБ УРСР, в минулому – один із провідних співробітників управління 2-Н МГБ УРСР полковник Богданов.

До цього треба також назвати вже згадуваних нами, але не названих у списку майбутнього начальника архівно-облікового відділу КДБ УРСР підполковника Кирпиченка, чиїми підписами завірені практично всі документи у справі № 372, а також підполковника Григор'єва, який з 1944 р. працював в облікових відділах НКВД–НКДБ–МГБ–МВД–КДБ УРСР і мав, судячи з усього, чи не найбільший досвід у роботі зі статистичними документами радянських каральних органів.

Таким чином, колектив упорядників збірника підібрався доволі авторитетний. Згодом за підтримки керівництва було створено Групу з узагальнення досвіду боротьби чекістів з підпіллям ОУН і УПА при Голові КДБ УРСР, яку очолив колишній начальник секретаріату МГБ УРСР Павленко.

Концепція збірника

Пропозиція чекіста Нечаєва, заступника начальника УМГБ Станіславської області

Невдовзі пропозиції щодо створення збірника почали надходити до 4 управління КДБ УРСР. 10 вересня 1959 р. свої пропозиції подав полковник Нечаєв, який на початку 1950-х рр. перебував на посаді заступника начальника УМГБ Станіславської області. Він вважав за доцільне здійснити опис боротьби органів держбезпеки УРСР з українськими націоналістами, починаючи з вересня 1939 р., і пропонував викласти матеріал приблизно за такими розділами:

По-перше, підготувати невелику вступну частину, в якій стисло висвітлити історичні й інші дані про зародження українського націоналізму.

По-друге, подати матеріали про діяльність ОУН у довоєнний час і боротьбу з нею радянських каральних органів, причому звернути особливу увагу на недоліки та невдачі в цій роботі.

По-третє, проаналізувати матеріали про діяльність ОУН у роки Другої світової війни, схарактеризувати її тактику, структуру. При цьому Нечаєв пропонував особливо акцентувати на фактах щодо співпраці ОУН і УПА з німцями.

По-четверте, звернути увагу на матеріали, як пропонував автор, про “ворожу роботу ОУН у повоєнний період, тактику, звірства, контакти з іноземними розвідками”.

По-п'яте, подати документи, які характеризували організацію роботи органів НКВД–НКДБ–МГБ–КДБ УРСР проти підпілля ОУН і УПА, участь у ній радянського партійного активу, місцевого населення, допомогу центральних та місцевих партійних організацій. На думку Нечаєва, цей розділ мав охоплювати весь період з відображенням усіх форм і методів роботи радянських органів державної безпеки.

Сам Нечаєв готовий був долучитися до систематизації матеріалів про роботу УМГБ Станіславської області, в якій особисто брав участь кілька років поспіль, а саме: про найхарактерніші агентурно-оперативні й чекістські заходи з ліквідації референтури пропаганди Проводу ОУН

в Україні, яку очолював П. Федун – “Полтава”; про організацію роботи щодо захоплення емісара закордонного проводу ОУН В. Охримовича – “Грузина” та інших підпільників; про знищення ланок Карпатського крайового проводу, Калуського окружного проводу, Рогатинського надрайонного проводу, Чорнолицького районного проводу, Городенківського надрайонного проводу ОУН(б) тощо.

Пропозиція чекіста А. Костенка, начальника УМГБ Станіславської області

15 вересня 1959 р. пропозиції щодо підготовки збірника документів подав колишній начальник УМДБ Станіславської області полковник А. Костенко. Він вважав, що до книжки треба долучити такі матеріали:

– по-перше: документи про створення і діяльність уряду Центральної Ради у 1917 р., показати в деталях процес створення українських націоналістичних організацій, які провадили боротьбу проти радянської влади;

– по-друге, показати зв'язок ОУН з іноземними розвідувальними органами в “капіталістичних країнах”;

– по-третє, висвітлити співпрацю між ОУН та німцями у 1941–1945 рр.;

– по-четверте, проаналізувати розбіжності в поглядах українських політичних партій за кордоном;

– по-п'яте, показати діяльність збройних загонів ОУН і УПА і заходи радянських органів державної безпеки проти них у період до 1941 р. та після 1945 р.;

– по-шосте, висвітлити організацію та побудову агентурної та оперативної діяльності радянських органів держбезпеки проти українських націоналістів, прописування агентури в підпілля ОУН, створення агентурно-бойових груп, позитивні та негативні наслідки цієї роботи;

– по-сьоме, схарактеризувати допомогу населення в боротьбі з підпіллям ОУН і УПА, створення винищувальних батальйонів, організацію колгоспів у селах Західної України, спротив ОУН цим процесам і умови чекістської роботи в західноукраїнських селах. При цьому звернути увагу на “подвиги населення та окремих осіб в цій боротьбі”.

– по-восьме, показати оперативну обстановку у західних областях України з 1944 по 1957 рр., структуру оперативних відділів НКВД–НКДБ–МГБ–КДБ, які безпосередньо брали участь у боротьбі з українським підпіллям. Звернути увагу на діяльність відділів боротьби з бандитизмом УНКДБ, відділів 2-Н УМГБ, 4 відділів КДБ. Звернути увагу на реформи, які в різні роки змінювали структуру НКДБ–МГБ–МВД–КДБ, зокрема події 1953 р., коли при міністрі П. Мешику існувало єдине МВД УРСР, в якому були й органи міліції, і держбезпеки, але при цьому зтягувався процес знищення українського підпілля, оскільки на перебудову потрібен був час. А. Костенко пропонував звернути увагу, що при П. Мешику робота була поставлена особливо погано, оскільки злиття двох органів призвело до незлагодженості роботи кадрів або навіть до саботажу, і пропонував дати цьому періоду особливу політичну оцінку;

– по-дев'яте, докладно описати повчальні агентурно-оперативні заходи боротьби з ОУН і УПА як негативні, так і позитивні, з яких можна було б зробити належні висновки молодим чекістам.

А. Костенко запропонував описати кілька агентурно-оперативних заходів з ліквідації підпілля ОУН і УПА, в яких він особисто брав участь, а саме: ліквідацію у 1920 р. збройного повстанського загону “Пустовойта” в Харківській області чисельністю 150 осіб (А. Костенко особисто проник у цей загін і взяв участь в його підведенні під оперативний удар чекістів); здійснення агентурно-оперативних заходів у 1939–1941 рр. у Волинській області з розшуку керівництва підпілля ОУН; проведення у листопаді 1946 р. чекістсько-військової операції з розшуку керівника Карпатського крайового проводу ОУН(б) Ярослава Мельника – “Роберта”; знищення і захоплення в 1951 р. п'яти парашутистів, скинутих на територію Станіславської області з англійського розвідувального літака; захоплення зв'язкового члена Проводу ОУН(б) П. Федуна – С. Тишківського – “Волиняка” та виявлення техніки і документів, отриманих ОУН(б) з-за кордону; розгром та ліквідацію підпілля ОУН(б) у Станіславській області за допомогою легендарного підпілля, створеного чекістами в 1950–1951 рр.; створення та діяльність легендарних Коломийського окружного та Карпатського крайового проводів ОУН(б), які довершили розгром підпілля у Карпатах у 1952–1954 рр.; знищення керівника Карпатського проводу ОУН(б) Миколи Твердохліба – “Грома” у 1954 р.

А. Костенко висловив готовність у разі потреби описати низку інших цікавих операцій та агентурно-оперативних заходів.

У кінці збірника або книжки він пропонував подати підсумкові результати знищення збройного підпілля як у Західній, так і в Східній Україні. Крім того, “охарактеризувати стан контролю та пильності органів КДБ УРСР на початку 1960-х рр. в боротьбі з українським буржуазним націоналізмом”.

На думку А. Костенка, збірник або книжка з історії боротьби радянських органів держбезпеки з українськими націоналістами мала б складатися приблизно з 3-4 томів і містити докладний матеріал службового користування для молодих чекістів, з якого можна було б отримати користь у чекістській роботі.

Отож пропозиції А. Костенка були подані у типово чекістському стилі. Відчувалося, що автор чимало років присвятив боротьбі проти українських підпільних організацій, які боролися з радянською владою.

*Пропозиція чекіста Ліхоузова, начальника 4 відділу Управління КДБ
Тернопільської області*

Це саме можна сказати і про пропозиції інших чекістів, які невдовзі надійшли до Києва. 17 вересня 1959 р. свої міркування подав колишній заступник начальника УМГБ в Дрогобицькій області, а у 1959 р. – начальник 4 відділу Управління КДБ Тернопільської області підполковник Ліхоузов. Судячи з резолюцій на документі, з ним ознайомилися М. Зубатенко та Іпатов.

Ліхоузов вважав, що видання історії боротьби з підпіллям ОУН і УПА має на меті виховання чекістів (особливо молодих) в дусі непримиренної боротьби з ворогами радянської влади та держави, передати їм досвід та методи чекістської роботи з ліквідації українського націоналістичного підпілля.

У зв'язку з цим Ліхоузов пропонував назвати цю працю навчальним посібником: “Боротьба органів державної безпеки з українським націоналістичним підпіллям після звільнення України від німецьких загарбників”. На його думку, навчальний посібник повинен був містити 12 розділів та короткий вступ, в якому доцільно викласти мету і завдання роботи.

Ліхоузов пропонував внести до збірника матеріали за такими 12 темами:

1. Короткий історичний нарис про виникнення та розвиток націоналістичного руху в Україні. Відобразити процес створення ОУН і поширення її впливу на території Західної України в умовах Польської держави до 1939 р. Коротко висвітлити період 1939–1941 рр. Ширше подати матеріал про період німецької окупації 1941–1944 рр., спроби посилення впливу ОУН на східні області України, створення місцевих організацій. Подати матеріали про підготовку створення УПА для боротьби з Червоною армією та радянською владою, контакти ОУН і УПА з німцями. Особливу увагу звернути на активну боротьбу ОУН і УПА з радянською владою після 1944 р., висвітлити структурну побудову ОУН і УПА, цілі і завдання підпілля, методи і способи його боротьби; показати соціальну та матеріальну базу, на яку спиралося підпілля.

2. Органи КДБ (державної безпеки) в боротьбі з українськими націоналістами. У цьому розділі Ліхоузов пропонував показати структурну побудову радянських органів державної безпеки, апаратів НКВД–НКДБ–МГБ–КДБ (2 відділів, з січня 1947 р. – відділів 2-Н МГБ), звернути увагу на зосередження в руках чекістів боротьби з підпіллям ОУН і УПА з 1947 р. Проаналізувати створення обласних та районних апаратів, а також використання чекістами внутрішніх військ МГБ та МВД.

Ліхоузов також запропонував висвітлити методи роботи чекістів – діяльність агентури (особливо агентів-“внутрішників”), організацію і створення чекістсько-військових груп на чолі з оперативними працівниками; проведення засад, прочісування лісових масивів та населених пунктів, операції, секрети; створення спеціальних агентурно-бойових груп; використання оперативної техніки; активну участь радянського партійного активу в чекістських заходах; створення груп охорони громадського порядку в селах; компрометація та розкладання підпілля за допомогою провокацій. Особливу увагу пропонувалося приділити керівній ролі партійних органів та допомозі, яку вони надавали в боротьбі з підпіллям ОУН і УПА.

3. Аентура – головна зброя чекістів в боротьбі з українським націоналістичним підпіллям. У цьому розділі пропонувалося продемонструвати, з якого середовища вербувалася агентура, а також методи її введення до підпілля. Особливу увагу надавалося вербуванню найціннішої агентури з числа підпільників ОУН і УПА. Ліхоузов пропонував навести приклади успішної роботи, які могли б продемонструвати, як саме здійснювалася ця робота.

4. Використання спецгруп (тобто – агентурно-бойових груп радянських каральних органів, до складу яких входили як оперативники, так і колишні підпільники ОУН і УПА).

5. Військові заходи. Ліхоузов не розшифрував, що саме він мав на увазі, але, мабуть, він хотів звернути увагу на використання військ у боротьбі з підпіллям ОУН і УПА, особливо в період 1944–1946 рр., коли курені УПА контролювали значну частину сільської місцевості в Західній Україні, і, по суті, на цих територіях було двовладдя.

6. Використання оперативної техніки. Цей пункт також не розшифровано. Думається, що Ліхоузов мав на увазі використання апаратів “Тривога”, отруйних речовин, вибухових пристроїв тощо.

7. Компрометація керівників ОУН і УПА і розкладання підпілля. Цей пункт також не розшифровано. Ліхоузов особисто брав участь у подібних заходах на території Дрогобицької області, тому цілком можливо, що він мав намір розшифрувати свій задум згодом. З другого боку, київські чекісти добре знали, про що саме йдеться. Думається, що наступні пункти Ліхоузов докладно не розписував, бо усвідомлював, що його колегам – упорядникам збірника – довгих пояснень не потрібно.

8. *Боротьба з агентами-емісарами закордонних розвідок і націоналістичних центрів, яких десантували на територію УРСР.* Цей пункт також не розшифровано.

9. *Активна участь населення у боротьбі з підпіллям ОУН і УПА (створення груп охорони громадського порядку тощо).* Цей пункт також не розшифровано.

10. *Героїчні подвиги чекістів в боротьбі з націоналістичним підпіллям – приклад беззавітного служіння партії та батьківщині.* Цей пункт також не розшифровано.

11. *Активна участь радянського партійного активу органів радянської держбезпеки в боротьбі з українськими націоналістами.* Цей пункт також не розшифровано.

12. *Тактика українських націоналістів після розгрому збройних формувань ОУН і УПА.* Цей пункт також не розшифровано.

У кінці навчального посібника Ліхоузов запропонував подати висновки та вказати завдання радянських чекістів у боротьбі з “націоналістичними елементами на сучасному етапі” (тобто на початку 1960-х рр.)

Для того, щоб навчальний посібник був повноцінним та насиченим яскравими прикладами, Ліхоузов вважав за доцільне залучити до його підготовки максимальну кількість чекістів, які безпосередньо брали участь в боротьбі з ОУН і УПА. Він запропонував розіслати їм план посібника, затверджений КДБ УРСР з тим, щоб вони написали і вислали в Київ відомі їм приклади агентурної роботи, чекістських операцій за всіма розділами посібника.

Ліхоузов також запропонував створити у КДБ УРСР групу кваліфікованих співробітників, які були б звільнені від іншої роботи і займалися розробкою докладного плану навчального посібника. Надалі на них було б доцільно покласти обов'язки щодо збору від чекістів-ветеранів прикладів операцій проти підпілля ОУН і УПА; їх опрацювання; організації роботи з колишніми оперативниками та агентами з метою доповнення прикладів спогадами безпосередніх учасників подій; зібрати всі необхідні матеріали для посібника (світлини, спогади і т. п.).

Нарешті, коли всі матеріали будуть зібрані, Ліхоузов вважав за доцільне змонтувати навчальний посібник, а потім надіслати його чорновий варіант для ознайомлення і внесення можливих змін керівникам органів держбезпеки УРСР.

На думку Ліхоузова, лише за такої постановки роботи можна було б підготувати серйозну працю (незалежно від її назви), яка була б корисною та потрібною всім чекістам.

Пропозиції невідомого автора

Крім пропозицій Костенка, Нечаєва та Ліхоузова, у справі збереглися пропозиції невідомого автора, рукопис олівцем. Він подав пропозиції, розбиті на чотири великих частини. Вони повторюють, але багато в чому і доповнюють попередні міркування.

Зокрема в першій частині висловлено побажання висвітлити створення Української Військової Організації на початку 1920-х рр., показати її керівний склад, кадри та напрямки роботи. Також звернути увагу на боротьбу з УВО і ОУН радянських органів держбезпеки у 1930-ті роки, використавши відповідні архівні матеріали. Показати політичну спрямованість ОУН, звернути увагу на її диверсійно-терористичну спрямованість. Висвітлити діяльність ОУН з моменту її виникнення у 1929 р. і до початку Другої світової війни у 1939 р.

У другій частині автор пропонував звернути увагу на діяльність ОУН після нападу Німеччини на Польщу в вересні 1939 р. Висвітлити похід Червоної армії в Західну Україну і те, як державний кордон СРСР був відсунутий на багато кілометрів на Захід. Подати інформацію про втечу значної частини політичних діячів на територію генерал-губернаторства та діяльність Проводу ОУН за кордоном. Показати розкол ОУН на ОУН-бандерівців та ОУН-мельниківців у 1940-1941 рр., створення за допомогою німців українських військових легіонів, а також засилання німецької агентури на територію СРСР і підготовка до війни. Проілюструвати неспокій, який панував на кордоні, зокрема матеріали НКВД УРСР про пересування кур'єрів ОУН, знищення групи В. Тимчія – “Лопатинського”. Висвітлити напад Німеччини на СРСР у 1941 р., створення, завдання та діяльність похідних груп ОУН і їхнє просування на територію Центральної та Східної України. Для використання інформації про

них автор рекомендував використати свідчення О. Луцького – “Андрієнка”, а також зібрані радянськими органами матеріали про В. Сидора – “Шелеста”, Р. Шухевича – “Тура” та інших керівників підпілля. Автор пропонував звернути увагу на конфлікти, які існували між ОУН(б) і ОУН(м), зокрема ситуацію після вбивства в Житомирі М. Сціборського. Далі пропонувався відобразити процес створення УНРА та “Поліської Січі” Т. Бульби-Боровця, висвітлити арешт С. Бандери та Я. Стецька, питання щодо проголошення у Львові 30.06. 1941 р. Акту відновлення Української державності, розчленування території України німцями, перехід ОУН(б) у глибоке підпілля і заходи проти неї німецької розвідки. Звернути увагу на діяльність урядуючого провідника ОУН Миколи Лебеда, створення УПА та УНС. Далі проаналізувати боротьбу ОУН і УПА проти радянських партизанів, створення Проводом ОУН єдиної структури УПА на всій Західній Україні, організацію ГВШ УПА. Автор пропонував докладно висвітлити постать Д. Клячківського – “Клима Савура” та інших організаторів УПА., діяльність радянського пар-

тизанського руху та його контакти з місцевим населенням, контакти підпілля ОУН і УПА з німцями, зростання збройних загонів.

Особливо автор пропозицій пропонував пропедалювати та проаналізувати документи про початок повернення радянської влади на Західну Україну (йому дуже хотілося виокремити звернення ОУН до населення, що німці звільнили Степана Бандеру і тому треба вважати головними ворогами не їх, а більшовиків). Пропонувалося висвітлити початок масової боротьби із загонами Червоної армії та радянськими партизанами, передачу німцями влади в окремих районах ОУН або УПА, окремі домовленості між УПА і німцями, зокрема у Камінь-Каширському районі Волинської області. Завершити цей розділ автор пропонував матеріалом про остаточне звільнення території України від німців наприкінці 1944 р.

У третьому розділі автор пропонував сконцентруватися на аналізі діяльності ОУН і УПА у повоєнний період, показати конкретні злочини підпілля; проаналізувати статистичні дані про діяльність українського підпілля за цифровими даними НКДБ–МГБ–КДБ УРСР. Далі пропонував зосередитися на ліквідації органами держбезпеки великих куренів УПА, а саме: операції у Кременецьких лісах 1944 р., операції у районі Космача на Івано-Франківщині, операції зі знищення В. Стельмашука – “Рудого” та Д. Клячківського – “Клима Савура”, розгроми основних сил УПА “Магура”, “Чорний ліс” та інших на Івано-Франківщині, захоплення члена Проводу ОУН О. Луцького – “Андрієнка” та розгроми інших великих куренів УПА, які діяли на території Західної України.

Далі автор пропонував розглянути зміни в ситуації станом на весну 1945 р., реорганізацію підпілля ОУН і УПА, заходи радянського партійного апарату, спрямовані на розкладання підпілля. Висвітлити масову явку з повинною колишніх учасників ОУН і УПА. Звернути увагу на епізоди, коли підпілля перехитрувало чекістів (зокрема в Лисецькому районі Станіславської області група підпільників вийшла з повинною, довірливий оперативний працівник їм повірив, а вони його вбили в Чорному лісі і знову повернулися в підпілля). Особливу увагу пропонувалося звернути на боротьбу чекістів з глибоко законспірованим підпіллям, яке було дуже непросто виявити та побороти. Проаналізувати акції підпілля: напади на машини з військовослужбовцями, диверсійні та терористичні акти (зокрема пропонувалося подати інформацію про терористичний акт підпільників – напад на машину з прикордонниками, внаслідок якого був захоплений комендант і його дворічна дитина, яких вбили, облили бензином і спалили прямо в машині). Також подати інформацію про те, як у боротьбі з ОУН і УПА гинули чекісти (оперуповноваженому Сібірцеву відрізали голову і насадили її на кіл та виставили на дорозі неподалік м. Кути Станіславської області; чимало військових загинуло в боях). Систематизувати інформацію про організовані чекістські заходи проти підпілля, зокрема агентурну справу “Центр” на Провід ОУН на Волині, операцію зі знищення Карпатського крайового проводу ОУН(б) у жовтні-листопаді 1950 р., в якій брали участь понад 1000 співробітників і солдатів МГБ, в якій загинули Василь Савчак – “Сталь”, Р. Качурівський – “Борис”, Степан Слободян – “Єфрем” та інші. За матеріалами, вилученими у цих провідників, було зроблено огляди, з яких добре було видно основні напрямки діяльності ОУН в 1950 р., зокрема поширення діяльності на Схід України та контакти з закордонними організаціями і розвідками інших держав.

У четвертому розділі автор пропонував зосередитися на зв’язку ОУН з розвідками США та Англії після завершення Другої світової війни. Проаналізувати розшук та знищення підпільних кур’єрів ОУН і УПА, особливо на території Станіславської області, в Болехівському, Рожнятівському, Вигодському районах. Висвітлити роботу завербованого агента “Івана Гавриловича” – одного з керівників підпілля ОУН і УПА на Станіславщині, за допомогою якого було реалізовано агентурну справу “Розгром”, створено легендарний Карпатський крайовий провід ОУН(б), розшукано чимало членів ОУН, убито членів Проводу ОУН(б) Р. Кравчука – “Петра” та П. Федуна – “Полтаву”, затримано В. Охримовича – “Грузина”. Проаналізувати знищення підпілля ОУН на території Коломийщини за допомогою агента “Тарас Степанович”, і реалізацію з його допомогою справи “Перехват”. Під час проведення цих заходів чекістами було виявлено неабиякі оперативні здібності та майстерність, що і пропонувалося відзначити та вивчити. Крім того, вивчити матеріали з розшуку керівництва Ковельського окружного проводу ОУН(б) і його провідника Василя Сементуха – “Ярого”. Пропонувалося проаналізувати діяльність відомих агентів органів держбезпеки, які відіграли важливу роль у знищенні підпілля ОУН і УПА.

Автор пропонував показати, що виховання підпільників ОУН і УПА здійснювалось у т. зв. “фашистському дусі”, а також проілюструвати зв’язок підпілля з греко-католицьким духівництвом, яке благословляло підпільників на боротьбу, проводячи службу для куренів і сотень. Висвітлити розслідування органами КДБ злочинів ОУН і УПА, проаналізувати кримінальні справи про виявлені трупи вбитих мирних мешканців і т. п. Згадати народний гумор на кшталт “УПА – це українська підземна армія”.

У кінці автор пропонував показати, що спроба українських націоналістів “затягнути в своє зловонне болото” скільки-небудь радянських людей потерпіла крах. На думку автора пропозицій, український народ “залишився вірним своїй Батьківщині та ідеалам великої Комуністичної партії”.

Однак у житті не так сталося, як чекістам гадалося.

19 вересня 1959 р. свої пропозиції щодо створення збірника документів надіслав заступник начальника одного з відділів Управління КДБ Хмельницької області Красніков. На його думку, це мала бути праця, яка на основі аналізу та узагальнення багаторічного досвіду боротьби колишнього чекістського колективу мала б не лише виховне значення для молодих співробітників органів, але й була б цікавим навчальним матеріалом, що збагатив би знання всіх чекістів, особливо тих, які задіяні в боротьбі з проявами націоналізму.

На думку Краснікова, ця праця мала охопити всі періоди боротьби з націоналізмом саме у повоєнний період. Хоча більш ранні періоди також цікаві, але якщо розповідати про них, то матеріал виїде занадто великий за обсягом та фактажем. Понад те, повоєнний період був чудово висвітлений наявними документами в архівах КДБ, а більш ранні періоди висвітлені були набагато гірше. Красніков зазначав, що тоді це буде історія ОУН, а не історія боротьби чекістів з ОУН, тому треба зосередитися на повоєнному періоді й не втрачати час на збір матеріалів про весь період діяльності ОУН.

З пропозицій Краснікова видно, що, на його думку, “ОУН повоєнного періоду збирала в себе все, що було накопичено, вироблено нею за попередні роки: досвід підпільної антирадянської роботи, ненависть до радянської влади, терористичну діяльність, продажність імперіалістичним колам” і т. п. Тому саме повоєнний період він вважав найхарактернішим і всеохопливим щодо боротьби з ОУН.

Разом з тим Красніков не заперечував, щоб діяльність ОУН на ранніх стадіях і боротьбу з нею радянських чекістів передати стисло у вступній статті з тим розрахунком, що аналіз повоєнних подій буде продовженням викладу. Він вважав це важливим та необхідним.

За задумом Краснікова, вступ мав би складати не більше 20–25 аркушів, і в ньому треба було відобразити такі моменти: суть ідеології українських націоналістів і потреба проведення рішучої боротьби проти її поширення; виникнення українських націоналістичних організацій та боротьба з ними на різних етапах до Другої світової війни (українські уряди 1917–1919 рр., повстанські загони Струка, Тютюнника, Зеленого і інших; закордонні українські організації та відомі діячі – Грушевський, Петлюра, Коновалець і т. п.). Особливо пропонувалося зупинитися на діяльності ОУН у Західній Україні в 1939–1941 рр. після приходу Червоної армії і приєднання цих територій до УРСР. Далі Красніков пропонував показати діяльність ОУН і УПА в 1941–1945 рр., похідні групи ОУН, Акт 30. 06. 1941 р., створення дивізії ваффен СС “Галичина”, боротьбу УПА і УНС з радянськими партизанськими загонами тощо. Таким введенням Красніков пропонував довести, що повоєнні події були тісно пов’язані за попереднім етапом діяльності ОУН і УПА.

Історію повоєнного періоду Красніков пропонував розбити на три великих етапи: 1944–1946 рр. – розгром чекістами великих куренів УПА; 1947–1949 рр. – боротьба чекістів та партійного активу з диверсійною діяльністю ОУН і УПА та ідеологією підпілля; 1950–1953 рр. – остаточна ліквідація організованого підпілля на території УРСР.

У першому розділі Красніков вважав за потрібне викласти оперативну ситуацію в УРСР станом на 1944 р., наявність різних Проводів ОУН, збройних загонів УПА та їх напади на радянські військові підрозділи. Пропонував відмити слабке знання чекістами місцевих реалій у перші місяці після завершення війни. Загалом розділ мав бути присвячений розгрому військових відділів ОУН і УПА впритул до передачі залишків УПА до територіальної мережі ОУН. Головним Красніков вважав належно висвітлити найхарактерніші чекістсько-військові заходи проти УПА.

Наступний етап боротьби з підпіллям ОУН характеризувався зусиллями радянських каральних органів щодо запобігання диверсійно-терористичній діяльності підпілля. Тут малися на увазі й акції проти організації колгоспів, проти радянських активістів тощо. Красніков вважав, що завдяки зусиллям чекістів і партійців після нанесення низки послідовних ударів вдалося завершити заходи, і ОУН перейшла в ще глибше законспіроване підпілля. У 1949–1950 рр. багато районів вже були “вичищені” від підпілля ОУН і УПА, і до кінця 1950 р. вже не становило єдиного організованого цілого, у багатьох районах зв’язок перервався, і склалися належні умови для остаточного знищення підпілля.

У третьому розділі Красніков пропонував показати захоплення та знищення керівників підпілля і подати найважливіші матеріали щодо знищення мережі ОУН (вона була настільки великою, що охопити всі операції було практично нереально). Тому доцільно було в окремих розділах показати такі моменти, як: використання агентурно-бойових груп і внутрішньої агентури в боротьбі з ОУН і УПА; запобігання установленню контактів ОУН і УПА із закордонними центрами та розвідувальними службами інших держав; роль партійних органів та місцевого населення в боротьбі з підпіллям; окремо показати чекістів, які загинули в боротьбі з українськими націоналістами.

Красніков вважав, що в основу майбутньої книжки мали б лягти архівні агентурно-слідчі матеріали; повідомлення та звіти про чекістсько-військові операції й агентурні комбінації; з окремих важливих питань – донесення агентури; спогади учасників боротьби; деякі оунівські документи, які висвітлювали питання; матеріали з компрометації підпільників чекістами тощо.

Красніков рекомендував використати у книжці такі матеріали, як: свідчення захоплених керівників ОУН і УПА М. Бригідера, І. Сказінського – “Криги”, “Ясмина”, “Богуна”; матеріали про нальоти оунівців на районні центри Струсів, Козову, Буданів Тернопільської області;

заходи чекістів щодо виводу з підпілля, вербування і використання керівника СБ Тернопільського окружного проводу ОУН(б) Василя Магдія – “Жара”; дані про проведення УМГБ Тернопільської області чекістських операцій на р. Стрипа влітку 1947 р.; матеріали агентурної справи “Поділля” на Тернопільський окружний провід ОУН(б); матеріали про чекістсько-військові операції в 1948–1949 рр. у різних районах Тернопільської області; документи про ліквідацію референтури пропаганди Подільського крайового проводу ОУН(б) і її керівника “Євгена”; документи щодо вербування підпільників, які співпрацювали з радянськими органами і допомагали знищувати підпілля; операція з задушення керівника зв’язків В. Кука – В. Порплиці – “Байди” у 1953 р.; висвітлити справу “Закат” щодо створення за допомогою агентів “Корів” та “Чумак” легендарного районного проводу ОУН(б) у Кременецькому районі Тернопільської області в 1952–1954 рр.; проаналізувати знищення кур’єрської групи “Бурого” восени 1953 р. та використання колишнього керівника Кам’янець-Подільського окружного проводу ОУН(б) “Скоба” з метою виведення керівників підпілля у Хмельницьку область та їх захоплення в 1952–1954 рр. тощо.

Красніков володів інформацією і щодо інших подібних заходів, які, на його думку, яскраво позначували як успіхи, так і провали в чекістській роботі проти підпілля ОУН і УПА.

Таким чином, усі пропозиції були зібрані в 4 управлінні КДБ УРСР. Більшість із них згодом була врахована під час підбору матеріалів до збірника документів.

Робота над створенням збірника

Далі чекістам треба було налагодити роботу і організувати опрацювання матеріалів, щоб створити збірник документів.

Через певний час, виходячи із важливості поставленого завдання, Голова КДБ УРСР В. Нікітченко 29 грудня 1959 р. надіслав лист № 2468/н заступнику Голови КДБ СРСР генерал-майору Перепеліцину з проханням оплатити трьом оперативним працівникам з УКДБ областей добові та квартирні гроші з 10 січня по 10 липня 1960 р. Нікітченко зазначив, що КДБ УРСР проводиться робота з узагальнення досвіду та систематизації документів по боротьбі з ОУН і УПА, для чого у розпорядження КДБ з обласних управлінь були відряджені три оперативних працівники строком на 6 місяців.

Однак у Москві вважали інакше. 15 січня 1960 р. заступник Голови КДБ СРСР генерал-майор Перепеліцин листом № 103/п повідомив В. Нікітченка, що, згідно з постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 19 липня 1940 р. № 1047, службове відрядження призначається строком не більше 45 діб. Лише у разі особливої необхідності цей строк дозволялося продовжити ще на 15 діб. Такий самий порядок існував в органах КДБ, і був введений Наказом КДБ СРСР № 51 від 1956 р. Зважаючи на це, виплата добових та квартирних грошей на відрядження строком понад 60 діб санкціонована Москвою не була.

Однак робота розпочалася. Знаючи, що розпорядження першої особи завжди стимулює до активного виконання доручення, Голова КДБ УРСР В. Нікітченко 5 лютого 1960 р. надіслав вказівку № 225/н до управлінь КДБ у Львівській, Волинській, Рівненській, Тернопільській, Станіславській та Чернівецькій областях. У ній вказувалося, що КДБ УРСР здійснює роботу з узагальнення та вивчення досвіду боротьби радянських органів держбезпеки з підпіллям ОУН і УПА. У зв’язку з цим чекістам пропонувалося систематизувати наявні в архівах УКДБ основні агентурно-оперативні та слідчі матеріали, вилучені підпільні документи і підготувати узагальнену довідку, в якій відобразити процес знищення націоналістичного підпілля і УПА на території кожної області за період 1944–1954 рр.

В. Нікітченко для виконання цього завдання пропонував залучити до роботи оперативних працівників УКДБ, а також звільнених у запас досвідчених співробітників, які безпосередньо брали участь у боротьбі з ОУН і УПА та здатні підготувати необхідні документи. Матеріали пропонувалося подавати як у формі оглядових довідок, рефератів та нарисів, так і у систематизованих підбірках копій та фотокопій. Пропонувалося розглянути основні та найважливіші чекістсько-військові операції, агентурні комбінації, заходи профілактичного характеру, розслідування і т. п.

Для здійснення вказаної роботи рекомендувалося використовувати перелік основних питань для систематизації документів, що відображають процес боротьби органів радянської держбезпеки з українськими націоналістами в період 1944–1954 рр., складений у Києві. Перелік підготував колектив під керівництвом начальника відділення 1 відділу 4 управління КДБ УРСР підполковника Махова, а затвердив 3 лютого 1960 р. заступник начальника 4 управління КДБ УРСР підполковник Зубатенко.

Узагальнену довідку з додатком – систематизованими архівними матеріалами та їх копіями – пропонувалося представити в КДБ УРСР до 20 квітня 1960 р. Разом з нею пропонувалося надіслати пропозиції щодо підготовки навчального посібника з вказаної тематики для службового користування та навчання.

Судячи із поміток на вказівці, її також готувало 4 управління КДБ УРСР, адже перелік підписаний начальником відділення 1 відділу 4 управління КДБ УРСР підполковником Маховим і затверджений заступником начальника 4 управління КДБ УРСР підполковником Зубатенком.

(Закінчення у числі №2 за 2011 р.)

Олександр Жуук

КОЛЕКЦІЯ ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ ОУН І УПА В ГДА СБУ: РЕТРОСПЕКТИВА І СУЧАСНІСТЬ

(Продовження. Початок у числі № 1 за 2011 р.)

Що ж пропонувалося зробити?

Коротко кажучи, у переліку основних питань вказувалися приділити основну увагу двом основним темам. Перше – це все, що стосувалося власне діяльності ОУН і УПА: структура підпілля ОУН і УПА; тактика діяльності підпілля у різні роки; програми “Орлик”, “Дажбог” та “Олег”; діяльність підпілля ОУН(мельниківців); стосунки ОУН і УПА з Українською греко-католицькою церквою та іншими релігійними організаціями; контакти підпілля ОУН і УПА зі спецслужбами іноземних держав тощо.

Друге – це все, що стосувалося діяльності радянських каральних органів НКВД-НКДБ-МГБ-МВС-КДБ: структура та організація каральних органів; співпраця з міліцією та армією; діяльність Управління боротьби з бандитизмом НКДБ і створення на його базі управління 2-Н МГБ УРСР; створення відділів 2-Н в усіх обласних управліннях; питання щодо тактики, яку застосовували радянські органи в боротьбі з підпіллям; агентурна розробка; створення та діяльність агентурно-бойових груп; методи компрометації підпільників ОУН і УПА; профілактична робота та робота з розкладення підпілля; робота з агентурою, агентурні комбінації і т. п. (перелік основних питань у повному вигляді додається в кінці публікації).

Звісно, що після такої вказівки в областях більш ніж серйозно поставилися до виконання особливо важливого доручення. Невдовзі з обласних управлінь КДБ почали надходити плани роботи щодо підготовки матеріалів.

Плани роботи щодо підготовки матеріалів

УКДБ Рівненської області

24 лютого 1960 р. план, затверджений начальником УКДБ полковником Арнаутенком (до речі, активним учасником і організатором боротьби з підпіллям ОУН і УПА), надіслав начальник 4 відділу УКДБ по Рівненській області полковник Стецько. Планом передбачалося таке: з 22 лютого по 20 квітня 1960 р. провести роботу з систематизації архівних матеріалів УКДБ та підготувати узагальнену довідку, яка відображала б процес ліквідації підпілля на території Рівненської області в 1944–1954 рр. Планувалося, що роботою переважно займатимуться досвідчені співробітники Гнап та Ілляш. Судячи з усього, головна роль відводилася Гнапу, оскільки саме він завірив документ своїм підписом 24 лютого 1960 р.

План зобов'язував чекістів підняти з архіву та ретельно вивчити матеріали оперативних обліків на керівні ланки ОУН і УПА; документи з літерних справ, узагальнені доповіді, огляди та довідки про діяльність підпілля ОУН і УПА; підпільні документи, що містять цікаву інформацію; матеріали з особових справ на співробітників та агентуру, яка брала участь у заходах проти підпілля і ліквідації його керівних ланок; найважливіші директиви та вказівки з питань організації боротьби проти підпілля; лекції, огляди та іншу навчальну літературу з чекістських кабінетів, а також описання бойових подвигів чекістів та їхні біографії. Планувалося також використати архівні документи з державних та історичних архівів. Усе це планувалося здійснити до 20 березня 1960 р.

Наступним пунктом плану передбачалося підготувати систематизовані документи у вигляді довідок, витягів, копій, фотокопій, рефератів та нарисів з основних питань згідно з переліком, надісланим КДБ УРСР. Зокрема систематизувати інформацію про структуру ОУН і УПА, тактику і форми їх підірвної діяльності, контакти українських націоналістів з іноземними розвідками, диверсійно-терористичну діяльність, участь населення в ліквідації підпілля та профілактичні заходи, що призводили до його розкладу. Все це мав виконати Гнап до 30 березня 1960 р.

Далі передбачалося узагальнити документи про структуру, кадри та технічне забезпечення радянських органів державної безпеки; узагальнити їх тактику, методи та заходи в

боротьбі проти підпілля; подати інформацію про агентурно-оперативні та військові операції з ліквідації підпілля; висвітлити героїзм та відвагу чекістів у боротьбі з підпіллям. Все це мав виконати Ілляш до 30 березня 1960 р.

Усі документи або їх копії про важливі чекістсько-військові операції планувалося доповнити та уточнити зі слів ветеранів, які особисто брали участь у боротьбі з підпіллям ОУН і УПА. Виконати це мали Гнап та Ілляш до 25 березня 1960 р.

Для систематизації та підготовки необхідних документів було залучено оперативних співробітників (у т. ч. звільнених у запас), які безпосередньо брали участь в подіях 1944–1954 рр. і неодноразово стикалися з підпіллям.

Так, начальнику відділення УКДБ Стеклару було доручено до 20 березня 1960 р. підготувати дані та узагальнену довідку про взаємини між ОУН(б) та ОУН(м) і їхні контакти з іноземними розвідками.

Начальнику відділення УКДБ Макарову було доручено до 20 березня 1960 р. підготувати узагальнену довідку про церковні течії, які підтримували контакти з підпіллям ОУН і УПА.

Начальнику обліково-архівного відділу УКДБ Сухіну було доручено до 20 березня 1960 р. підготувати матеріали щодо кількості агентури, залученої до боротьби з підпіллям ОУН і УПА, а також статистику проявів підпілля.

Помічнику начальника УКДБ з кадрів Лобашову було доручено підготувати до 30 березня 1960 р. дані про кадри та технічні можливості УМГБ по Рівненській області за період 1944–1954 рр., нагороджених урядовими відзнаками чекістів за боротьбу з бандитизмом, біографії загиблих чекістів та інші питання згідно з переліком КДБ УРСР.

Начальнику слідчого відділу УКДБ Скоробогатьку було доручено до 05 квітня 1960 р. підготувати 4-5 найхарактерніших агентурних комбінації з внутрішньо камерної розробки і розслідування проявів ОУН і УПА.

Колишнім співробітникам УМГБ по Рівненській області Разуваєву, Брушковському, Дмитренку, Некрасову, Гончаруку, Демченку, а також чекістам Лубеннікову, Голубцову, Гненюку, Моткіну, Шевченку, Агапову, та Семенову було доручено підготувати до 05 квітня 1960 р. 1-2 реферати про найхарактерніші агентурні комбінації з чекістської практики боротьби з націоналістичним підпіллям.

Заступникові начальника відділу УКДБ у Здолбунівському районі Артему було запропоновано до 30 березня 1960 р. систематизувати та підготувати узагальнювальну довідку з оперативного використання винищувальних батальйонів та груп охорони громадського порядку в боротьбі проти збройного підпілля.

Старшому оперуповноваженому УКДБ Прудьку доручили до 05 березня 1960 р. узагальнити досвід оперативного використання агентурно-бойових груп, навести 4-5 прикладів найхарактерніших чекістських комбінацій з використанням АБГ.

У кінці плану начальника УКДБ по Рівненській області полковник Стецько пропонував на основі вказаних матеріалів і документів підготувати узагальнену довідку, в якій відобразити послідовний процес знищення підпілля ОУН і УПА радянськими органами державної безпеки на території області. Вказану довідку з додатками (копіями найважливіших документів) надіслати до КДБ УРСР до 20 квітня 1960 р.

Цікаво, що цей документ завірений підписом підполковника Махова, який, очевидно, брав активну участь у його підготовці і координував роботу УКДБ по Рівненській області. Загалом план показує непоганий рівень організації та розмах роботи.

УКДБ Волинської області

27 лютого 1960 р. план, затверджений начальником УКДБ по Волинській області полковником Стебловським, надіслав начальник 4 відділу УКДБ полковник Журавльов. У більшості питань він повторює план заходів Рівненського УКДБ. Основними виконавцями плану були зазначені співробітники Кромський та Чередник, які виконували ту саму роботу зі збору документів, що і Гнап та Ілляш в УКДБ по Рівненській області. Крім них, у роботі були задіяні оперативні працівники, які брали участь у знищенні підпілля ОУН і УПА: Мінеєв, Соломатін, Осіпов, Заєць, Сорокін, Гузачов, Зозуля, Услугін, Удахін, Аврамов, Толстунов, Воронянський, Ізотов, Рєзнік. Вони мали підготувати до 05 квітня 1960 р. по 1-2 реферати з найхарактерніших агентурно-оперативних заходів проти підпілля.

Деякі співробітники УКДБ по Волинській області отримали почесні “іменні” доручення.

Заступникові оперуповноваженого УКДБ в Нововолинському районі Чуріну було запропоновано систематизувати та підготувати до 01 квітня 1960 р. узагальнену довідку про шифри та коди, які застосовували підпільники ОУН і УПА та методи їх розшифрування радянськими органами держбезпеки. При цьому він мав використати матеріали про розшук підпільників у Коритницькому та Ворнчинському лісах, а також ті матеріали, які були вилучені чекістами в бункерах керівника Крайового проводу ОУН(б) І. Литвинчука – “Дубового” – “Блок” та “Механік” у 1950 р.

Співробітник Кромський мав загалити до 05 квітня 1960 р. матеріал про використання агентурно-бойової групи "Богдана" і її участь у розгромі керівних проводів підпілля.

Заступник начальника слідчого відділу Маркелов мав до 05 квітня 1960 р. систематизувати та подати інформацію про 4-5 найхарактерніших випадки внутрішньокамерної розробки заарештованих підпільників.

Начальник відділення Гордєєв мав до 25 березня 1960 р. підготувати узагальнену довідку щодо церковних організацій, які підтримували контакти з підпіллям ОУН УПА.

Начальник обліково-архівного відділу УКДБ Половнєв мав до 25 березня 1960 р. систематизувати та підготувати статистичні дані щодо чисельності агентурного апарату, результатів боротьби з підпіллям, прояви ОУН і т. п.

Помічник начальника УКДБ з кадрів Яковенко мав підготувати систематизовані дані про кадри та технічне забезпечення радянських органів держбезпеки на Волині у період 1944–1954 рр., про чекістів, нагороджених урядовими нагородами, біографії загиблих чекістів та їхні фотографії тощо.

У кінці начальник 4 відділу УКДБ по Волинській області полковник Журавльов пропонував на основі вказаних матеріалів і документів підготувати узагальнену довідку, в якій відобразити послідовний процес знищення підпілля ОУН і УПА радянськими органами державної безпеки на території області. Вказану довідку з додатками (копіями найважливіших документів) надіслати до КДБ УРСР до 20 квітня 1960 р.

Цікаво, що цей документ завірений підписом підполковника Махова, який, очевидно, брав активну участь у його підготовці.

Передбачалося, щоб колишні учасники боротьби з підпіллям на території Волинської області майор Воронянський (у 1960 р. працював уповноваженим УКДБ УРСР по Житомирській області в м. Коростень) та підполковник Ізотов (у 1960 р. працював начальником відділу УКДБ по Черкаській області) змогли підготувати реферати про свою участь у важливих операціях. Для цього 17 березня 1960 р. заступником начальника 2 управління КДБ УРСР підполковником Зубатенком було підготовлено відповідні письмові прохання до начальників УКДБ по Житомирській та Черкаській областях з пропозицією відрядити Воронянського та Ізотова до Луцька на 6 днів.

УКДБ Тернопільської області

25 березня 1960 р. план надіслав начальник УКДБ по Тернопільській області полковник ЗолотOVERХИЙ. Основними його виконавцями були: полковник Довганюк (керівник групи), підполковник Рибченко, підполковник Харламов, підполковник Гусєв, майор Криканов, майор Ільїних, капітан Андрєєв та ст. лейтенант Гусєв.

Окрім безпосередніх заходів, ЗолотOVERХИЙ акцентував на необхідності асигнування 10 тисяч крб. для оплати роботи друкарок, які були залучені до набору документів і заохочення чекістів запасу, залучених до робіт відповідно до плану. Оскільки перелічена група чекістів розпочала роботу лише 25 березня 1960 р., ЗолотOVERХИЙ просив продовжити строк до травня. Цей документ надсилався заступникові Голови КДБ УРСР Шульженку, однак у справі немає матеріалів, які підтвердили б виділення грошей.

Щодо плану роботи групи, то обов'язки були розподілені так:

майор Криканов та майор Ільїних мали підняти з архіву УКДБ оперативні обліки на Проводи ОУН різного рівня та підібрати відповідні матеріали про їхню діяльність;

підполковник Рибченко, капітан Андрєєв та ст. лейтенант Гусєв мали переглянути матеріали літерних справ, узагальнені доповіді, огляди та довідки про боротьбу чекістів з підпіллям ОУН і УПА, а також вилучені матеріали підпілля;

підполковник Харламов та майор Криканов зобов'язані були опрацювати матеріали особових та робочих справ агентури, яка брала участь у боротьбі з підпіллям та використовувалась чекістами у складних операціях та комбінаціях;

підполковник Гусєв мав переглянути лекції, огляди, біографії загиблих чекістів, фотографії та інші матеріали, що могли б увійти до збірника. Він же опрацьовував найважливіші слідчі та кримінальні справи на керівників ОУН і УПА, матеріали відкритих судових процесів.

Далі у плані роботи передбачалося силами всіх задіяних співробітників під керівництвом Довганюка підготувати систематизовані документи у вигляді довідок, витягів, нарисів, копій, фотокопій, рефератів з найважливіших питань згідно з переліком, надісланим КДБ УРСР. Зокрема систематизувати інформацію про структуру ОУН і УПА, тактику і форми їх підривної діяльності, контакти українських націоналістів з іноземними розвідками, диверсійно-терористичну діяльність, участь населення в ліквідації підпілля, найважливіші агентурно-оперативні та військові заходи чекістів та профілактичні заходи, що призводили до розкладу підпілля.

Усі зібрані документи планувалося доповнити зі слів колишніх оперативників, які безпосередньо брали участь у розгромі підпілля. Цю роботу виконували Довганюк, Криканов та Ільїних.

Для систематизації та підготовки документів було залучено оперативних співробітників, які брали безпосередню участь у боротьбі з підпіллям ОУН і УПА. Зокрема співробітники УКДБ Питяєв, Каймакан, Чепелевич, Козачук, Матвеев, Сусленко, Ковальов, Риндюк, Корсаков, Дубовий, Вахрушев, Болонін, Первомайський, Смірнов, Бедевка, Новотарський до 20 квітня 1960 р. мали підготувати 1-2 реферати про найхарактерніші агентурні комбінації з чекістської практики.

Майору Криканову доручили до 20 квітня 1960 р. узагальнити досвід використання агентурно-оперативної групи "Думка" і підготувати докладний реферат, відобразити найважливіші етапи операції та їх результати. Показати методи легендування, які використовували агентурно-бойові групи як найбільш гострий та ефективний спосіб боротьби з підпіллям, який активно використовувався у чекістській практиці.

Начальнику слідчого відділення УКДБ Смірнову доручили підготувати до 20 квітня 1960 р. інформацію про 4-5 найхарактерніших випадків внутрішньокамерної розробки заарештованих підпільників.

Начальник відділення УКДБ майор Черезов мав до 20 квітня 1960 р. підготувати узагальнену довідку щодо церковних організацій, які підтримували контакти з підпіллям ОУН УПА.

Начальник обліково-архівного відділу УКДБ ст. лейтенант Разуваєв мав до 20 квітня 1960 р. систематизувати та підготувати статистичні дані щодо чисельності агентурного апарату, результатів боротьби з підпіллям, проявам ОУН, особливо во час періоду 1944, 1947 і 1952 рр. і т.п.

Помічник начальника УКДБ з кадрів майор Удовенко мав до 20 квітня 1960 р. підготувати систематизовані дані про кадри та технічне забезпечення радянських органів держбезпеки на Тернопільщині в період 1944–1954 рр., про чекістів, нагороджених урядовими нагородами, біографії загиблих чекістів та їхні фотографії.

У плані було висловлено окреме прохання до КДБ УРСР дозволити відрядити з УКДБ по Хмельницькій області в м. Тернопіль підполковника Краснікова, який мав підготувати реферат про чекістські заходи щодо учасників Головного та Крайового проводів ОУН(б), в яких він особисто брав активну участь. Також було висловлене побажання, щоб начальник УКДБ по Рівненській області полковник Арнаутенко підготував огляд за справою "Закат", у проведенні якої він був задіяний.

У кінці старшої групи з узагальнення досвіду боротьби органів державної безпеки з підпіллям ОУН і УПА по Тернопільській області полковник Довганюк пропонував на основі вказаних матеріалів і документів підготувати узагальнену довідку, в якій відобразити послідовний процес знищення підпілля ОУН і УПА радянськими органами державної безпеки на території області. Вказану довідку з додатками (копіями найважливіших документів) надіслати до КДБ УРСР до кінця травня 1960 р.

Цей план також завіреним підписом підполковника Махова, який, очевидно, брав активну участь у його підготовці.

Заступник начальника 2 управління КДБ УРСР Зубатенко задовольнив прохання тернопільських чекістів, і 11 квітня 1960 р. підписав листа до начальника УКДБ в Хмельницькій області Поліщука з проханням відрядити в Тернопіль на 8 днів заступника начальника відділу майора Краснікова для підготовки матеріалів про найхарактерніші чекістсько-військові операції.

УКДБ Івано-Франківської області

28 березня 1960 р. план, затверджений 24.03. 1960 р. начальником УКДБ по Станіславській області полковником Фесенком, надіслав начальник 2 відділу УКДБ полковник Шорубалка (у минулому – один з головних організаторів і начальник управління 2-Н, яке проводило боротьбу з підпіллям ОУН і УПА). Планувалося, що участь у цій роботі візьмуть співробітники Порубай, Нечаєв, Ганженко, Пястолов, Каменев та інші, які мали значний досвід у боротьбі з підпіллям ОУН і УПА.

Планом передбачалося підняти з архіву та ретельно вивчити матеріали оперативних обліків на керівні ланки ОУН і УПА; документи з літерних справ, узагальнені доповіді, огляди та довідки про діяльність підпілля ОУН і УПА; підпільні документи, які містять цікаву інформацію; матеріали з особових справ на співробітників та агентуру, яка брала участь у заходах проти підпілля і ліквідації його керівних ланок; найважливіші директиви та вказівки з питань організації боротьби проти підпілля; лекції, огляди та іншу навчальну літературу з чекістських кабінетів, а також описання бойових подвигів чекістів та їхні біографії. Планувалося також використати архівні документи з державних та історичних архівів. Усе це планувалося здійснити до 10 квітня 1960 р., а роботу мали виконувати співробітники УКДБ Атаманюк, Порубай і Синиця.

Наступним пунктом плану передбачалося підготувати систематизовані документи у вигляді довідок, витягів, копій, фотокопій, рефератів та нарисів з основних питань згідно з переліком, надісланим КДБ УРСР. Зокрема систематизувати інформацію про структуру ОУН і УПА, тактику і форми їх підпільної діяльності, контакти українських націоналістів з іноземними розвідками, диверсійно-терористичну діяльність, участь населення в ліквідації підпілля та профілактичні заходи, що призводили до його розкладу. Все це мали виконувати співробітники УКДБ Порубай, Пястолов і Каменев до 1 квітня 1960 р.

Далі передбачалося узагальнити документи про структуру, кадри та технічне забезпечення радянських органів державної безпеки; узагальнити їх тактику, методи та заходи

в боротьбі проти підпілля; подати інформацію про агентурно-оперативні та військові операції з ліквідації підпілля; висвітлити героїзм та відвагу чекістів у боротьбі з підпіллям. Усе це мали виконати співробітники УКДБ Аверкієв, Лекомцев та Нечаєв до 1 квітня 1960 р.

Усі документи або їх копії про важливі чекістсько-військові операції планувалося доповнити та уточнити зі слів ветеранів та агентів, які особисто брали участь у боротьбі з підпіллям ОУН і УПА. Виконати це мали співробітники УКДБ Порубай, Нечаєв та Ганженко до 10 квітня 1960 р.

Для систематизації та підготовки потрібних документів було залучено оперативних співробітників (у т. ч. звільнених у запас), які безпосередньо брали участь у подіях 1944–1954 рр. і неодноразово стикалися з підпіллям.

Так, старшому оперуповноваженому 2 відділу УКДБ майору Черкасову було доручено до 10 квітня 1960 р. підготувати дані та узагальнену довідку про взаємини між ОУН(б) та ОУН(м) і їхню діяльність.

Начальнику відділення 2 відділу УКДБ майору Чмуту було доручено до 10 квітня 1960 р. підготувати узагальнену довідку про церковні течії, які підтримували контакти з підпіллям ОУН і УПА.

Начальнику обліково-архівного відділу УКДБ підполковникові Сіваченку було доручено до 10 квітня 1960 р. підготувати матеріали про кількість агентури, залученої до боротьби з підпіллям ОУН і УПА, а також статистику проявів підпілля.

В. о. помічника начальника УКДБ з кадрів капітану Шевцову було доручено підготувати до 15 квітня 1960 р. дані про кадри та технічні можливості УМГБ по Рівненській області в період 1944–1954 рр., нагороджених урядовими відзнаками чекістів за боротьбу з бандитизмом, біографії загиблих чекістів та інші питання згідно з переліком КДБ УРСР.

Начальнику слідчого відділення УКДБ підполковнику Долгіх було доручено до 05. 04. 1960 р. підготувати 4-5 найхарактерніші агентурні комбінації з внутрішньокамерної розробки і розслідування проявів ОУН і УПА.

Колишнім співробітникам УМГБ по Станіславській області Нечаєву та Чернявському було доручено підготувати до 10 квітня 1960 р. 1-2 реферати про найхарактерніші агентурні комбінації з чекістської практики боротьби з націоналістичним підпіллям.

Начальнику відділення 2 відділу майору Пястолову було запропоновано до 10 квітня 1960 р. систематизувати та підготувати узагальнену довідку з оперативного використання винищувальних батальйонів та груп охорони громадського порядку в боротьбі проти збройного підпілля.

Старшому оперуповноваженому 2 відділу УКДБ майору Ільїну доручили до 15 квітня 1960 р. узагальнити досвід оперативного використання агентурно-бойових груп, навести 4-5 прикладів найхарактерніших чекістських комбінацій з використанням АБГ.

У кінці начальник 2 відділу УКДБ по Станіславській області полковник Шорубалка пропонував на основі вказаних матеріалів і документів підготувати узагальнену довідку, в якій відобразити послідовний процес знищення підпілля ОУН і УПА радянськими органами державної безпеки на території області. Вказану довідку з додатками (копіями найважливіших документів) надіслати до КДБ УРСР до 20 квітня 1960 р. Виконати завершальну стадію плану повинні були сам Шорубалка, а також співробітники Миц, Пястолов та Атаманюк.

Однак робота йшла нелегко. 16 квітня 1960 р. начальник УКДБ по Станіславській області В. Фесенко надіслав листа Голові КДБ УРСР В. Нікітченку, в якому зазначав, що в архіві УКДБ зберігається величезна кількість оперативних документів, які накопичилися в процесі боротьби з підпіллям ОУН і УПА. Вказані матеріали становили значну історичну та оперативну цінність, оскільки серед них були важливі документи щодо ліквідації провідників ОУН і УПА, а також унікальні матеріали, вилучені у підпільників. В. Фесенко констатував, що вказані матеріали не могли бути повною мірою використані в оперативній роботі, оскільки не були належно систематизовані та відповідно не опрацьовані. Зважаючи на це, він вважав за доцільне систематизувати архівні фонди. Для виконання цієї роботи планувалося долучити чекістів запасу (ймовірно, тих, які добре знали як чекістські, так і повстанські документи, тому що безпосередньо брали участь у боротьбі з ОУН і УПА), оскільки оперативників до цієї роботи долучити не вважалось можливим. На думку В. Фесенка, робота могла бути виконана протягом чотирьох місяців групою співробітників в кількості 4 осіб. Для цього В. Фесенко просив асигнувати УКДБ по Станіславській області 12.500 крб.

Цей лист доповідався заступникові Голови КДБ УРСР Шульженку, його опрацьовували керівник Групи з узагальнення досвіду роботи органів держбезпеки Павленко та підполковник Махов. Будь-якої інформації щодо наданої матеріальної допомоги для УКДБ в Станіславській області з КДБ УРСР в справі немає, тож цілком ймовірно, що матеріали цього УКДБ так і продовжували залишатися погано систематизованими.

Треба зазначити, що доля цих документів сумна. До 1990 р. вони зберігалися в архіві у підвалі УКДБ по Івано-Франківській (колишній Станіславській) області, а згодом більшість з них була знищена на вимогу сумно відомої вказівки КДБ СРСР № 00150 (щодо знищення архівних матеріалів радянських спецслужб). Відомо, що оперативні матеріали про боротьбу з підпіллям ОУН і УПА вивозилися з управління машинами, а потім спалювалися... Нині в архіві СБУ в Івано-Франківську таких матеріалів практично немає.

Недоліки у ході роботи зі збору даних до збірника

Однак повернімося до подій 1960 р. Роботі з узагальнення досвіду роботи органів держбезпеки надавалося настільки велике значення, що керівництво КДБ УРСР, яке залишилося невдоволене темпом та постановкою роботи, 23 квітня 1960 р. за № 755/н розіслало нову вказівку всім начальникам УКДБ, задіяним у зборі матеріалів.

У вказівці зазначалося, що, як показало ознайомлення на місцях, в УКДБ по Львівській, Станіславській, Чернівецькій, Волинській, Рівненській та Тернопільській областях робота з виконання вказівки № 255/н від 05.02. 1960 р. досі не була належно організована. В результаті не було залучено до роботи чекістів, які безпосередньо брали участь у боротьбі з підпіллям ОУН і УПА, а згодом були звільнені в запас. Мало приділялося уваги складанню оглядів та рефератів про основні агентурно-оперативні заходи проти підпілля, де було б зазначено позитивні та негативні моменти в діяльності оперативних працівників. УКДБ по Тернопільській, Станіславській та Чернівецькій областях розпочали роботу лише в березні 1960 р., і у зв'язку з цим були не в змозі своєчасно якісно її завершити у визначений строк. Враховуючи викладене вище, керівництво КДБ УРСР дозволив продовжити строк збору та впорядкування матеріалів з історії боротьби з підпіллям ОУН і УПА до 1 червня 1960 р.

В. Нікітченко ще раз наголосив на тому, що КДБ УРСР приділяє дуже велике значення питанню узагальнення досвіду боротьби радянських органів держбезпеки з підпіллям ОУН і УПА, а тому вимагав, щоб ця робота велася під безпосереднім контролем начальників УКДБ.

Крім того, В. Нікітченко запропонував начальникам УКДБ надіслати списки колишніх співробітників, звільнених у запас, яких доцільно було б долучити до роботи. У відповідь на цю пропозицію надійшли листи від УКДБ у Рівненській, Станіславській та Волинській областях зі списками ветеранів, яких можна було б залучити до виконання роботи.

Фінансове забезпечення

Наприкінці квітня 1960 р. КДБ УРСР нарешті дозволив використати певні кошти для здійснення робіт. 25 квітня 1960 р. заступник Голови КДБ УРСР полковник Шульженко надіслав вказівку № 759/н начальникам УКДБ по Станіславській, Чернівецькій, Волинській, Рівненській та Тернопільській областях, яким дозволив використати певну суму грошей за статтею 5 літер "б" (спеціальні витрати) для оплати роботи з систематизації архівних матеріалів відповідно до вказівки № 225/н від 05. 02. 1960 р. Згідно з документом, УКДБ по Тернопільській області було дозволено використати 3000 крб., Рівненській – 2500 крб., Станіславській – 2000 крб., Чернівецькій – 1000 крб., Волинській – 1500 крб. Хоча всі УКДБ просили на витрати значно більші суми (10 000–12 000 крб.).

Організаційне забезпечення

Звісно, що про організацію та виконання такого значного проекту київські чекісти інформували московських колег. 29 квітня 1960 р. Голова КДБ УРСР В. Нікітченко відправив листа Голові КДБ СРСР Шелепіну № 783/н, у якому доповів, що роботу з розробки та систематизації архівних документів щодо узагальнення досвіду боротьби органів державної безпеки з ліквідації ОУН і УПА у повоєнний період успішно розпочато. Крім того, В. Нікітченко пропонував залучити до роботи колишніх співробітників КДБ, які брали участь у боротьбі з підпіллям, а станом на 1960 р. перебували у відставці або в запасі. Деяких з цих працівників В. Нікітченко пропонував використати для розробки архівних документів. Він вважав, що навіть тих співробітників, які проживали в інших містах, треба направити в зацікавлені підрозділи КДБ, у зв'язку з цим В. Нікітченко просив Шелепіна дозволити відшкодувати витрати на проїзд та добові витрати тим співробітникам-ветеранам, які будуть задіяні в роботі: по 26 крб. добових, квартирних у межах існуючих норм та вартості проїзду у плацкарті (полковникам – у м'якому вагоні).

Реакцію московського керівництва на вказану ініціативу матеріалів виявити поки що не вдалося.

Перші результати роботи

Наприкінці травня – на поч. червня 1960 р. до КДБ УРСР стали надходити підготовлені матеріали з усіх задіяних у роботі УКДБ. Обсяг матеріалів вимірювався десятками томів, тисячами аркушів.

31 травня 1960 р. підбірку матеріалів та їх опис прислав начальник УКДБ у Волинській області полковник Стебловський. 27 червня 1960 р. він надіслав ще одну партію матеріалів.

1 червня 1960 р. підбірку матеріалів прислав начальник УКДБ у Тернопільській області полковник Полудень. Обсяг матеріалів склав 2029 аркушів.

2 червня 1960 р. підбірку матеріалів прислав начальник УКДБ у Станіславській області полковник Фесенко. Обсяг матеріалів склав 436 аркушів.

20 червня 1960 р. підбірку матеріалів прислав начальник УКДБ у Львівській області полковник В. Шевченко. Обсяг матеріалів склав 23 томи на 3500 аркушах (чекістські документи) та 12 томів підпільних видань і документів ОУН і УПА на 6500 аркушах.

7 (за іншими даними – 9) липня 1960 р. підбірку матеріалів прислав в. о. начальника УКДБ у Рівненській області полковник Синенко.

20 липня 1960 р. підбірку матеріалів прислав начальник УКДБ по Чернівецькій області полковник Охрімченко. Обсяг матеріалів – 7 томів на 1361 аркуші.

Таким чином, у розпорядженні групи при Голові КДБ УРСР опинилися десятки томів та тисячі аркушів оригіналів і копій архівних документів.

Робота над зібранням матеріалів та їх упорядкуванням тривала і після завершення звітування. Зокрема 26 лютого 1961 р. начальник групи при Голові КДБ УРСР Павленко за № 394/н повернув в архів УКДБ по Львівській області сім пакетів з речовими доказами щодо керівника Львівського крайового проводу в 1950–1952 рр. Євгена Пришляка – “Яреми”. Частина з речових доказів була вилучена та долучена до спр. № 372, про що було зроблено відповідні відмітки в описах справи. Так само 17 березня 1961 р. до архіву УКДБ по Львівській області було повернуто агентурну справу “Звери” (14 і 15 томи), з яких були зроблені відповідні копії.

Для підготовки спр. № 372 були використані і матеріал київського архіву КДБ. Так, 27 січня 1962 р. начальник Групи при Голові КДБ УРСР полковник Павленко затвердив постанову про доручення до спр. № 372 матеріалів про діяльність агентурно-бойових груп МГБ УРСР і їх використання у боротьбі з підпіллям ОУН і УПА, які до того часу зберігалися у фонді № 2 архіву (опис № 73 за 1954 р., порядковий № 100, опис № 100 за 1954 р., порядковий № 37). Вони були долучені до тому № 82 спр. № 372 (арк. 108–327). І цей випадок був непоодиноким.

Чим завершилася робота зі збору та систематизації архівних матеріалів?

27 січня 1962 р. начальник Групи при Голові КДБ УРСР полковник Павленко письмовим рапортом доповів Голові КДБ УРСР В. Нікітченку про завершення роботи і створення нового збірника документів. Він повідомив, що, згідно з розпорядженням Групою з узагальнення досвіду, в 1960–1961 рр. за участю управлінь КДБ західних областей України було здійснено значну роботу зі збору та систематизації основних документальних матеріалів, які характеризували структуру та характер антирадянської діяльності ОУН і УПА, методи та прийоми агентурно-оперативної роботи органів радянської держбезпеки з ліквідації організованого підпілля ОУН та збройних загонів УПА на території республіки в 1944–1954 рр. Загальна кількість зібраних матеріалів склала 36 647 аркушів, які було систематизовано у 98 томах. Вони були зареєстровані як окремих збірник під № 372 у фонді колекції друкованих видань 10 (архівно-облікового) відділу КДБ УРСР. Для зручності користувачів збірника був складений тематичний опис матеріалів на 9 аркушах, а також описи кожного тому, які вміщено в кожному томі на початку. Крім того, в 99 томі було зібрано описи кожного тому, тобто зроблено тематичний довідник справи.

На документі є відмітка, що Павленко особисто доповів про проведену роботу В. Нікітченку 27 січня 1962 р.

Проте навіть і після офіційного завершення роботи над справою № 372 все ще тривав збір матеріалів. Зокрема, 24 березня 1962 р. заступник начальника УКДБ по Станіславській області підполковник Миц надіслав начальнику Групи при голові КДБ УРСР полковнику Павленку архівну кримінальну справу № 32518 в 3 томах на одного з відомих керівників підпілля ОУН і УПА Олександра Луцького – “Андрієнка” та його дружину Луцьку Ю. Ф. Справа була повернута до архіву УКДБ в Станіславській області 16 квітня 1962 р.

Архіви КДБ проти українських націоналістів?

Треба відзначити, що створення подібних збірників матеріалів відбулося насамперед через активність закордонних українців і їх послідовні позиції на боротьбу за створення Української самостійної держави. В багатьох країнах світу українська діаспора поширювала правдиву інформацію про боротьбу ОУН і УПА, у такий спосіб агітуючи світові уряди підтримати боротьбу українців за державну незалежність. Ця діяльність дуже дратувала КДБ УРСР, а особливо – КДБ СРСР. Тому збір архівних матеріалів про діяльність ОУН і УПА у фондах архівів КДБ УРСР здійснювався передовсім для того, аби спробувати систематизувати наявну інформацію та мати у зручний момент під рукою компромати проти ОУН і УПА та українських організацій за кордоном.

Протистояння між СРСР і демократичними країнами часів “холодної війни” був настільки принциповим, що КДБ УРСР робив будь-що аби скомпрометувати український визвольний рух, насамперед – за кордоном, в очах міжнародної спільноти. Для цього невдовзі було започатковано новий проект – зібрати матеріали про співпрацю підпілля ОУН і УПА зі західним розвідками та спецслужбами іноземних держав. 26 лютого 1962 р. заступник Голови КДБ УРСР полковник Шульженко за № 579/н відправив вказівку начальникам УКДБ по Львівській,

Станіславській, Тернопільській, Волинській, Рівненській, Чернівецькій, Закарпатській областях з повідомленням, що КДБ УРСР розпочав додаткову роботу з збору та упорядкування документів, які підтверджували б зв'язок керівників ОУН і УПА з розвідувальними органами фашистської Німеччини, Англії, США, капіталістичних держав Польщі, Румунії, Угорщини та інших. Б. Шульженко доручив організувати збір усіх матеріалів в архівах управлінь КДБ і навіть в обласних архівах. При цьому рекомендував отримати матеріали у вигляді оригіналів, а коли це неможливо – то у вигляді фотокопій. При цьому переказати з української на російську мову робити було не потрібно. Б. Шульженко просив представити виявлені документи в КДБ УРСР до 1 квітня 1962 р.

Невдовзі до Києва стали надходити відповіді.

Звіти обласних УКДБ про співпрацю ОУН із зарубіжними розвідками

Начальник УКДБ по Чернівецькій області підполковник Кравченко 31 березня 1962 р. повідомив, що матеріалів про зв'язок “українських буржуазних націоналістів” з розвідувальними органами фашистської Німеччини та інших держав в архівах УКДБ–УМВС та державному архіві Чернівецької області не виявлено.

Таку саму відповідь 29 березня 1962 р. надіслав начальник УКДБ в Тернопільській області полковник Полдудень.

Аналогічну відповідь 19 квітня 1962 р. надіслав начальник УКДБ у Рівненській області полковник Арнаутенко.

31 березня 1962 р. начальник УКДБ по Станіславській області полковник Фесенко повідомив, що наявні в архіві УКДБ документи були свого часу надіслані до Києва. Він мав на увазі протоколи допитів О. Луцького про співпрацю ОУН з німцями, справи на учасників українських організацій за кордоном та агентів англійської розвідки В. Охримовича, М. Кошацького та Й. Марчака.

9 (за іншими даними – 12) травня 1962 р. начальник УКДБ по Волинській області Стебловський повідомив Б. Шульженка, що всі матеріали про контакти підпілля ОУН і УПА з німцями вже раніше були надіслані в КДБ УРСР, а інших даних не було виявлено. З другого боку, у Волинському обласному державному архіві зберігалися копії документів про контакти підпілля ОУН з владою Литви у 1930-ті роки, а також німцями, однак з яких джерел складені ці документи і де їх оригінали – з'ясувати не було жодної можливості.

30 березня 1962 р. начальник УКДБ по Закарпатській області Ковшар повідомив Б. Шульженка, що в Закарпатському обласному державному архіві було виявлено документи про контакти ОУН з розвідувальними органами Німеччини. Копії цих документів на 7 аркушах були надіслані у Київ, а згодом долучені до спр. № 372 старшим референтом Групи при Голові КДБ УРСР підполковником Маховим.

У результаті цієї роботи у фонді колекції друкованих видань архіву КДБ УРСР був зафондований новий збірник матеріалів – про контакти підпілля ОУН і УПА з зарубіжним розвідками.

Пошук та систематизація матеріалів підпілля ОУН і УПА

На цьому діяльність Групи при Голові КДБ УРСР не завершилася. Згодом була дана вказівка від імені керівництва КДБ УРСР створити додатки до справи № 372 – справи № 376 та № 398 з оригіналами матеріалів, виданих підпіллям ОУН і УПА у 1944–1954 рр. На жаль, самої вказівки відшукати в матеріалах ГДА СБУ поки що не вдалося, але на її існування вказують інші матеріали. Зокрема збереглися кілька листів – відповідей на вказівку № 351 від 9 жовтня 1963 р. (це і було розпорядження з Києва про пошук та систематизацію матеріалів підпілля ОУН і УПА з метою створення відповідної збірки), які свідчать про проведення у кількох УКДБ роботи з систематизації матеріалів ОУН і УПА і підготовки додатків до спр. № 372 – створення справ № 376 та № 398.

Які управління КДБ брали участь у цій роботі?

Це добре видно зі звітної документації.

КДБ Житомирської області

18 жовтня 1963 р. начальник УКДБ по Житомирській області полковник Марченко надіслав Начальнику Групи при Голові КДБ УРСР полковникові Павленку зразки підпільної літератури ОУН і УПА, яка була вилучена у вбитих і заарештованих підпільників (у кількості 105 примірників). Як свідчить довідка на документі, зроблена старшим референтом Групи підполковником Маховим, підпільна література була систематизована та долучена до спр. № 372 (хоча Махов цього не вказує, але оскільки на той час спр. № 372 вже рік як була сформована, то матеріали долучалися до спр. № 376 та спр. № 398, як до додатків справи № 372, сформованих саме підпільною літературою).

КДБ Хмельницької області

23 жовтня 1963 р. начальник 2 відділу УКДБ по Хмельницькій області підполковник Красніков надіслав начальнику Групи при Голові КДБ УРСР полковникові Павленку зразки

підпільної літератури ОУН і УПА у кількості 59 примірників. Як свідчить довідка на документі, зроблена старшим референтом Групи підполковником Маховим, підпільна література була систематизована за тематикою та долучена до додатків справи № 372, тобто до спр. № 376 та спр. № 398.

КДБ Тернопільської області

23 жовтня 1963 р. заступник начальника 2 відділу УКДБ по Тернопільській області майор Панченко надіслав начальнику Групи при Голові КДБ УРСР полковнику Павленку зразки підпільної літератури ОУН і УПА. Кількість надісланої літератури у листі не вказано, ставлення до неї було відповідним, як до антирадянської, а тому мабуть її не вважали за потрібне рахувати. Зате вказано, що були надіслані як листівки, так і журнали, звернення, брошури і т. п. матеріали за 1939–1950 рр., вилучені у вбитих і заарештованих підпільників ОУН і УПА на території Тернопільської області. Як свідчить довідка на документі, зроблена старшим референтом Групи підполковником Маховим, підпільна література була систематизована за тематикою та долучена до додатків справи № 372, тобто до спр. № 376 та спр. № 398.

КДБ Волинської області

23 жовтня 1963 р. начальник УКДБ по Волинській області полковник Голик надіслав начальнику Групи при Голові КДБ УРСР полковнику Павленку зразки підпільної літератури ОУН і УПА, які були вилучені у різні роки під час боротьби з підпіллям ОУН і УПА на території Волинської області. Кількість надісланої літератури у листі не вказано. Як свідчить довідка на документі, зроблена старшим референтом Групи підполковником Маховим, підпільна література була систематизована за тематикою та долучена до додатків справи № 372, тобто до спр. № 376 та спр. № 398.

КДБ Станіславської області

25 жовтня 1963 р. начальник 2 відділу УКДБ по Станіславській області полковник Шорубалка надіслав Начальнику Групи при Голові КДБ УРСР полковникові Павленку зразки підпільної літератури ОУН і УПА, які були вилучені у різні роки під час боротьби з підпіллям ОУН і УПА на території Станіславської області. Опис цієї літератури займав 11 аркушів, до нього було внесено 190 назв підпільних книжок, брошур, листівок, інструкцій, вказівок тощо. Як свідчить довідка на документі, зроблена старшим референтом Групи підполковником Маховим, підпільна література була систематизована за тематикою та долучена до додатків спр. № 372, тобто до спр. № 376 та № 398.

КДБ Чернівецької області

12 листопада 1963 р. начальник 2 відділу УКДБ по Чернівецькій області підполковник Яковенко надіслав Начальнику Групи при Голові КДБ УРСР полковникові Павленку зразки підпільної літератури ОУН і УПА, які були вилучені у різні роки під час боротьби з підпіллям ОУН і УПА на території Чернівецької області. Як це не дивно, але ними виявилися лише листівки на 10 аркушах. Усі вони були долучені до спр. № 376 та спр. № 398.

КДБ Вінницької області

15 листопада 1963 р. начальник 2 відділу УКДБ по Вінницькій області полковник Клочко надіслав Начальнику Групи при Голові КДБ УРСР полковникові Павленку зразки підпільної літератури ОУН і УПА, які були вилучені у різні роки під час боротьби з підпіллям ОУН і УПА на території Вінницької області. Ними виявились аж сім альбомів з листівками, скомпонованих підпільниками, які в минулому діяли на Вінниччині. Як свідчить довідка на документі, зроблена старшим референтом Групи підполковником Маховим, підпільна література була систематизована за тематикою та долучена до додатків спр. № 372, тобто до спр. № 376 та спр. № 398.

Крім того, до спр. № 372 та № 376 долучалися матеріали з архіву КДБ УРСР, про що збереглися відповідні відмітки в окремих справах. Якщо навіть оригінали документів не долучалися – робилися їх копії, про що також є відмітки. На які саме справи в першу чергу звернули увагу упорядники? Вони вилучали документи з агентурних справ на керівників підпілля ОУН і УПА, з кримінальних справ, зі справ зі спеціальними повідомленнями. Треба зазначити, що в багатьох справах документи і фотографії зберігалися у кількох примірниках, тому вилучення одного з них не призводило до розпорошення матеріалів.

Але і на цьому не завершилася...

Очевидно, чекістам сподобалось узагальнювати досвід своєї діяльності. Дещо згодом було також підготовлено ще два збірники, які тематично пов'язані з попередніми. Це збірник матеріалів про злочини підпілля ОУН і УПА, а також про оперативну гру чекістів із закордонними спецслужбами. Керівник групи Махов у 1966 р. підготував ще й свою лекцію на тему “Підривна діяльність українських буржуазних націоналістів і боротьба з ними органів державної безпеки Української РСР в період Великої Вітчизняної війни”.

Матеріали справ № 372, 376 та 398 неодноразово використовувалися чекістами при підготовці підручників, лекцій та інших узагальнювальних матеріалів. Зокрема завдяки їм були видані навчальні посібники, за якими молоді чекісти навчалися у Вищій школі КДБ СРСР ім. Ф. Дзержинського у Москві а також у Києві та інших республіканських центрах СРСР.

Серед них такі книжки, як: Л. Бурдин і др. “Подрывная деятельность украинских националистов против СРСР и борьба с нею органов госбезопасности”. — Москва, 1955 (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 598); “Борьба органов госбезопасности с подрывной деятельностью украинских буржуазных националистов”. — К., 1978. (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 490); Б. Шульженко, И. Хамазюк, В. Данько. “Украинские буржуазные националисты”. — Москва, 1963. (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 552); М. Майоров. “Некоторые особенности расследования государственных преступлений, совершаемых буржуазными националистами”. — Москва, 1964. (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 558); Хамазюк И., Комлев А. “Разложение зарубежных антисоветских организаций”. — М., 1962. (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 550); “Сборник материалов об основных идеологических центрах противника и зарубежных националистических организациях, ведущих подрывную работу против СРСР и, в частности, Украинской ССР”. — К., 1969. (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 629) та інші.

Висновки

Вважаємо за потрібне підсумувати результати нашого дослідження.

Матеріали справ № 372, № 376 та № 398 з фонду № 13 ГДА СБУ є унікальною колекцією матеріалів про діяльність українського визвольного руху в період 1944–1955 рр., зібраною колишніми співробітниками радянських каральних органів. Такою гарно упорядкованою колекцією не може похвалитися жоден архів України.

У результаті роботи групою було створено велику документальну підбірку (нині її обсяг складає 242 томи) під назвою “Збірник документів про структуру та характер антирадянської діяльності “Організації українських націоналістів – ОУН” та “Української повстанської армії – УПА”; про методи та заходи агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки України з ліквідації організованого підпілля ОУН і озброєних банд УПА на території республіки в період 1943–1954 рр.”

У 103 томах спр. № 372 вміщене переважно документи про діяльність органів НКВД–НКДБ–МГБ–МВД–КДБ. Справа містить докладний опис, який зберігається у 99 томах.

До спр. № 376 було долучено всі повстанські матеріали, які були вилучені чекістами у заарештованих та вбитих підпільників а також у їх криївках. Таких документів набралось аж 84 томи, а ще два томи (85 і 86) склали описи справи. У 2006–2008 рр. до цієї справи додано томи № 87 з копіями листів П. Федунга та № 88 – оригінали документів ОУН і УПА з архіву УСБУ в Тернопільській області.

У ще один додаток – справу № 398 у 51 томі – увійшли 10 томів оригіналів та фотокопій документів про діяльність ОУН і УПА на Закерзонні, які були передані польськими органами держбезпеки до КДБ УРСР на початку 1960-х рр. Поки що не вдалося виявити документи, як саме була організована співпраця з польськими спецслужбами зі збору і передачі зазначених документів. Крім того, до цієї справи увійшов значний масив вилучених у підпільників фотографій (томи 36–51), листів, підпільних видань тощо, при чому у справі є матеріали, вилучені у членів Проводу ОУН Р. Шухевича, В. Кука, В. Галаси, П. Федунга, Р. Кравчука, не кажучи вже про керівників нижчого рівня. В окремій коробці (том № 42) зібрано колекцію вилучених у підпільників справжніх та фіктивних печаток (радянських, польських, німецьких і власне повстанських), зразки друкарського шрифту, негативи фотографій та інші речі.

Треба визнати, що Група при Голові КДБ УРСР з узагальнення досвіду роботи чекістів у складі Павленка (керівник), Махова, Григор’єва, Кирпиченка та інших провела справді капітальну роботу з упорядкування та опрацювання архівних документів. Тому ті дослідники, які нині опрацьовують ці справи, мають повне уявлення про діяльність підпілля в Україні в 1943–1955 р. Вийшло так, що, описуючи свою боротьбу проти підпілля ОУН і УПА, чекісти залишили гарно систематизований матеріал і про діяльність українського визвольного руху. Причому деякі результати їхньої роботи важко переоцінити.

По-перше, значна частина документів НКВД–НКДБ–МГБ–МВД–КДБ УРСР, копії яких представлені у спр. № 372, не збереглася в оригіналах. Передовсім ідеться про документи зі знищених за наказом № 00150 за 1990 р. з Москви оперативно-розшукових справ “Берлога” на Провід ОУН в Україні (з понад 30 томів залишилося лише 8) та на Романа Шухевича (з 13 томів справи залишився лише 1). Ці копії допомагають нам простежити, як саме каральні органи боролися з керівниками підпілля.

По-друге, все-таки чекісти провели величезний обсяг роботи, який вряд чи нині був би здійснений. Вони мали повну фінансову та творчу підтримку. Завдяки їхній праці значна частина історичних документів українського визвольного руху та його поборників була надійно збережена. Як це не парадоксально, перебуваючи у спецсховищах КДБ, їм нічого не загрожувало. До того ж, упорядниками були не сторонні люди, а працівники середньої або і вищої ланки чекістського апарату, які роками брали участь у боротьбі з підпіллям, досконало володіли матеріалом, вміли думати системно і чітко подавати матеріал. Саме тому збірник актуальний і донині.

Звісно, у роботі, яку провели чекісти, було чимало недоліків. Частина з них зумовлена низьким рівнем саме наукової та архівної кваліфікації чекістів, які все ж були колишніми

оперативними працівниками. Інші були допущені через недбалість або і упереджене ставлення до ОУН і УПА.

По-перше, частина оригіналів документів була просто вирізана (!) з інших справ того-таки архіву КДБ УРСР. При цьому копії у справах не залишалися. І тепер, переглядаючи окремі справи, можна побачити, що матеріали з них були вирізані і долучені саме до спр. № 372, № 376 або № 398. Кваліфіковані архівісти так не роблять.

По-друге, при підготовці збірника значна частина документів була вшита у справи неохайно – просто прошита або заклеєна клеєм “по тексту”. Більшою мірою це стосується саме документів підпілля ОУН і УПА, документи НКВД–НКДБ–МГБ–МВД–КДБ чекісти вшивали до справ охайніше.

По-третє, не завжди тематичний підбір матеріалів був здійснений виважено і чітко. Все ж таки колишні оперативники не були істориками та архівістами, а тому не могли дати об'єктивної оцінки використаним документам. Багато тем подано уривчасто і помітно, що інформацію про події було не достатньо систематизовано, а іноді просто вирвано з контексту. І лише переглянувши оригінали документів в інших фондах ГДА СБУ, можна дізнатися, що саме відбувалося.

На нашу думку, давно є потреба організувати корпусне видання справ № 376 (в першу чергу, бо це матеріали підпілля), № 372 та 398, щоб правда про український визвольний рух нарешті стала відома громадськості, що унеможливило б поширення неправдивої інформації та брехливих інформаційних кампаній проти українського визвольного руху.

Тільки як це зробити? Якщо цю роботу здійснюватиме лише СБУ, то в громадськості це неминує викличе підозру, чому СБУ займається історією. Навіть тепер діяльність ГДА СБУ з вивчення та розсекречення архівних документів викликає певні застереження як в Україні, так і за кордоном. До того ж, СБУ розсекречує документи, а що ж інші силові відомства, які лише починають цю роботу: Міністерство внутрішніх справ, Служба зовнішньої розвідки, Державна прикордонна служба України і інші?

Також не зрозуміло, для чого силові структури мають дублювати функції Українського інституту національної пам'яті, на який покладено обов'язки відкривати правдиву історію України ХХ століття.

Спробуємо трохи пофантазувати і помріяти про майбутнє. Мабуть, найкращим варіантом був би такий: побудувати в лісі (як це роблять у розвинених країнах, наприклад, в Японії), можливо, біля Білогородки під Києвом, нове приміщення архіву Українського інституту національної пам'яті; забезпечити в ньому організацію належних умов для утримання справ (фондів); набрати кваліфікованих працівників – фанатів своєї справи, які готові були б належно працювати, і там зібрати всі матеріали з історії України радянського періоду; забезпечити належне фінансування цього архіву; розсекретити всі матеріали радянських силових відомств (КДБ, МВД, розвідки, прикордонників та ін.) та дати до них повний і необмежений доступ сучасним дослідникам української історії. Лише тоді будуть з'являтися неупереджені публікації, з яких громадськість зможе дізнатися правдиву історію України, раніше приховану в спецхранах.

І наостанок – ще один парадокс: історія має здатність повторюватися. Діяльність ГДА СБУ в 2007–2009 рр. із розсекречення матеріалів українського визвольного руху спричинила реакцію ФСБ Російської Федерації, багато в чому схожу на реакцію КДБ СРСР та КДБ УРСР на діяльність української діаспори в 1960-тих роках. Нині ФСБ Російської Федерації також почала розсекречення та публікацію матеріалів з історії ОУН і УПА. Щоправда, далеко не всіх, і, на нашу думку, – далеко не найцікавіших. Думається, Група при Голові КДБ УРСР, яка систематизувала подібні матеріали в 1960-х роках, працювала професійніше.